

Inhoud

Kaart 10

Opmerking vooraf over transcriptie en namen 12

Voorwoord 13

De man met de vele namen 15

1. **Kinder- en jeugdjaren in Macedonië (1881-1896)** 25
 - Saloniki, de haven van Macedonië 25
 - De wegen naar school 29
 - Eindelijk: het uniform 34

2. **Carrière en samenzwering (1896-1905)** 36
 - Garnizoen en cadettenschool 36
 - Bijna een poëet 40
 - De Osmaanse hoofdstad onder Abdülhamid II 44
 - Een Pruisisch curriculum 47
 - De generatie van 1908 in de schoolbanken 51

3. **Gevechten en campagnes (1905-1910)** 55
 - Damascus en de Druzen 55
 - Brandend Macedonië 58
 - De Jong-Turkse revolutie: een militaire revolte? 62
 - ‘Contrarevolutionairen’ in de kazernes van İstanbul 65
 - Herfstmanoeuvres in Picardië 68
 - Een flaneur in het lunapark 71

4. **Op alle fronten (1908-1915)** 73
 - Als Jong-Turkse propagandist naar Tripoli 73
 - Italiaanse oorlogsschepen voor de kust van Afrika 74
 - Patriotten in de woestijn 77
 - Het Griekse leger in Saloniki 79
 - Als militair attaché in Sofia: niet alleen gemaskerde bals 81
 - Aan madame Corinne Lütü: grote ambities 90
 - Gelibolu: de verdediging van het schiereiland (1915) 95
 - De zwakke punten van de Duitse commandanten en de beloften van het paradijs 98
 - Arıburnu en Anafarta 102
 - Genoegdoening in Edirne 106

5. **Tussen Koerdistan en Karlsbad (1915-1918)** 108
 - De nieuwe oude vijand Rusland 108
 - Mustafa Kemal in Diyarbakır 112
 - Godsdienstfilosofische leesstof in het hoofdkwartier van Silvan 115
 - Twee vereerde Osmaanse dichters 118
 - Koerdische helpers 120
 - Legergroep F en misnoegen over Falkenhayn 123
 - ‘Tribal management’ van een Beiers officier 125
 - Met de troonopvolger naar Duitsland 127
 - Een misplaatste vraag van de rijkslandvoogd 131
 - De generaal overziet de situatie aan het front in de Vogezen 134
 - Het laboratorium van dr. Zuckerkandl in Wenen 136
 - Een gewetensvolle kuurgast in Karlsbad 137
 - ‘... zij moeten worden zoals ik’ 139
 - Terug in İstanbul: audiënties 140
 - Wapenstilstand of capitulatie? 141

6. **Van strateeg tot politicus (1919)** 145
 - İstanbul: de verantwoordelijken slaan op de vlucht 145
 - De Grieken landen in İzmir 146
 - De poging tot ontwapening van Anatolische groepen 148
 - Samsun: de historische landing van 19 mei 1919 150
 - Havza: warme baden en politiek 151

- Amasya en de telegraaf 153
De Amasya-circulaire 155
Erzurum: burgerkleding voor de pasja 157
Een nachtelijk gesprek over de toekomst van het land 160
Sivas: gestaag op weg naar een republiek 162
7. **De tijd van de Grote Nationale Vergadering (1920-1923)** 166
Afgevaardigden in de schoolbanken: de Meclis komt bijeen 166
Türkiya en Türkiye 167
Het fatwaduel van de moefti's 170
Oplaaierend vuur 171
Het Griekse leger rukt op 173
Schaarse hulpmiddelen van de nationalistes 173
Sèvres: het verdrag zonder de handtekening van Ankara 174
Met ossenwagens de oorlog in 176
İnönü: de Griekse opmars voorlopig tot staan gebracht 180
Sakarya: de verdedigende veldslag 181
Grootschalig offensief in het westen 184
Trikoupis overhandigt zijn zwaard 186
İzmir brandt 187
8. **Vader van een jonge natie (1922-1930)** 191
Mudanya 191
De grote Oriëntconferentie van Lausanne 193
Klein Armeens 'huis' 197
Anatolië 200
De nieuwe hoofdstad Ankara 202
Çankaya, de woning van de president 208
Officiële bezoekers en de tafelronde 214
Het systeem-Atatürk 217
Nationale muziek 220
Kunst en kunstbeleid 225
De Republikeinse Volkspartij en haar principes 228
Het abrupte einde van de Vooruitstrevende Republikeinse Partij 230
Op zoek naar de mannen achter de schermen 233
De processen van İzmir en Ankara 234

De Grote Redevoering	235
Concurrentie brengt leven in het politieke bedrijf	238
9. Een Turkse cultuurrevolutionair (1922-1925)	240
De kalief wordt afgezet	240
Het debat in de Meclis	247
De broederschappen	251
De eerste grote opstand van de Koerden	253
Menemen en een republikeinse martelaar	256
Mustafa Kemal beantwoordt de wezensvraag	258
Maatschappijleer uit de eerste hand	260
‘Is onze kleding beschaafd en internationaal?’	261
10. Het nieuwe recht en de positie van vrouwen (1923-1935)	267
De hervorming van het recht en het rechtswezen	267
‘De enig ware gids in het leven is de wetenschap’	268
Een kaderopleiding voor republikeinse juristen	270
‘Profesör’ in plaats van ‘müderriş’	273
Zwitsers civiel recht en Italiaans strafrecht	275
Een flitshuwelijk	278
Het proces van beschaving	283
Dochters van een beschaafde natie	286
11. De hoofdonderwijzer (1928-1935)	289
Van het Arabische naar het ‘Turkse’ schrift	289
De Gülhane-nacht van de nieuwe letters	293
Scholen van de Natie	300
De institutionalisering van de taalhervorming	302
Anatolische antropologie en archeologie	304
Zonnetaaltheorie en sumerologie	307
12. Ziekte en dood (1936-1938)	311
Een patiënt eerste klasse	311
Signalen aan de grens met Syrië	314
Geldzaken	317
De laatste dagen in het Dolmabahçe	320
Het Grote Ceremonieel	321

Epiloog 324

Bijlagen 331

Kaart: Het Osmaanse Rijk 1881-1915 332

Chronologie 333

Literatuur 340

Fotoverantwoording 352

Personenregister 353

Geografisch register 362

De man met de vele namen

Mustafa? Kemal? Gazi? Paşa? Atatürk? Wat is nou zijn ‘echte’ naam? De lezer van een biografie van Atatürk heeft recht op een lesje naamkunde en een verklaring van de verschillende titels. Aangezien Mustafa Kemal pas in 1934 de burgerlijke familienaam Atatürk aannam, kan geen boek voorbijgaan aan de unieke naam van deze ongewone man. De namen, rangen en titels die hij tijdens zijn leven kreeg toegekend, kwamen niet gewoon na elkaar, maar bleven lange tijd naast elkaar bestaan. Blader je in de aantekenboekjes van zijn strijdmakker İsmet (İnönü), dan vind je in de notities uit 1937 nog de naam *gazi*, ook al schrijft hij vanaf 1935 soms Atatürk. In İnönü’s aantekeningen van voor 1922 stuit je bovendien op de term ‘opperbevelhebber’ (*başkumandan*), maar het vaakst kom je eerst nog de titels *gazi* of *gazi paşa* tegen. Ook zijn schoolkameraad Ali Fuad (Cebesoy) heeft het in zijn herinneringen steeds over *gazi* of *gazi paşa*. Deze voorbeelden, die je naar believen kunt uitbreiden, zijn opvallend omdat Atatürk zelf bij wet de beide Osmaanse titels afschafte.

Atatürk signeerde zijn officiële portret met de uitgeschreven titel gazi en de zwierig afgekorte naam Mustafa Kemal. Het werd enkele jaren voor de latinisering van het Osmaanse schrift in 1928 verspreid.

De hoogstwaarschijnlijk in de winter van 1880-1881 of in het voorjaar van 1881 in de Osmaanse provinciehoofdstad Saloniki (Turks: Selanik) geboren knaap was het vierde kind van Ali Riza Efendi en zijn vrouw Zübeyde. Volgens Turks gebruik kreeg hij bij het doorknippen van de navelstreng de *göbek adı* (navelnaam) Mustafa: een bijnaam van de profeet Mohammed, die voor Turkse moslims zonder kennis van het Arabisch de betekenis ‘Uitverkorene’ heeft. Nog altijd is het een van de meest voorkomende mannelijke roepnamen in Turkije en in andere delen van de islamitische wereld.

De ouders hadden geluk met de jongen, want anders dan zijn jong gestorven zusje en broers Fatma, Ahmed en Ömer overleefde hij zijn kindertijd. Zijn vader, die eerst als kleine belastingambtenaar en later als brandstoffenhandelaar het hoofd boven water hield, overleed al rond 1888, op z'n zevenenveertigste. Zijn moeder, die pas in 1923 stierf toen ze ongeveer tweeënzeventig was, was nog getuige van de opkomst van haar zoon als leider van het nieuwe Turkije. Alle ons bekende familieleden droegen namen met Arabische wortels, die voornamelijk teruggingen op personen uit de omgeving van de Profeet. Zübeyde is echter een maar

Van Atatürks moeder Zübeyde bestaan maar een paar opnamen. Deze werd kort voor haar dood gemaakt in İzmir (1923). De foto van haar beroemde zoon siert de wand.

zelden voorkomende vrouwen naam, die je bijvoorbeeld maar eenmaal in de Osmaanse sultansfamilie aantreft.

Aangezien Mustafa's ouders in bescheiden omstandigheden leefden, zie je ook nergens een 'sibbenaam' – zoals grote Osmaanse families met eeuwenoude stambomen droegen – die op '-zoon' of '-zonen' eindigde (Perzisch: *-zâde*, Turks: *-oğulları*). Mustafa's vrouw Latife daarentegen, afkomstig uit een middenklassefamilie in West-Anatolië, droeg de sibbenaam Helvacı-Zâde, die ze na 1935 inwisselde voor Uşaki-Zâde. De vader en oudoom van Latife, destijds al doorgewinterde kooplieden, waren vanuit de tapijstads Uşak naar İzmir gekomen.

Naar eigen zeggen kreeg Mustafa in 1894 of 1895 door zijn goede prestaties bij wiskunde op de militaire voorbereidingschool in Saloniki de bijnaam 'Kemâl' om hem te onderscheiden van zijn leraar, die alleen Mustafa heette. *Kemâl* betekent, zo wist destijds iedereen die onderwijs had genoten, 'volmaaktheid', 'perfectie'. Het voeren van dubbele namen was regel in de Osmaanse elite, en de frequentie van geboortenamen als Mehmed of Ahmed en dus ook Mustafa maakte een dergelijke toevoeging in het dagelijks leven ook gewoon noodzakelijk. De Atatürk-onderzoekers zijn het er niet over eens of dit verhaal uit de mond van hun held helemaal klopt. Was het echt de bedoeling een niet erg voor de hand liggende verwisseling met zijn leraar uit te sluiten? Of was er soms een leerling met dezelfde naam? Sommige auteurs denken dat Mustafa de naam zelf heeft aangenomen vanwege zijn grenzeloze verering van de eerste Turkse 'nationale dichter' Namik Kemal (1840-1888). Op de staatsscholen behielp men zich voor de rest met nadere aanduidingen zoals de naam van de geboorteplaats (Selanikli Mustafa: Mustafa uit Saloniki) of simpele rangtelwoorden.

In Manastir, het huidige Bitola, het volgende station in het leven van de jonge Mustafa Kemal, kreeg de leerling van de militaire school in 1896 het *apolet* (schouderklepnummer, van het Franse *épaulette*) 7348. De leerlingen van de voorbereidende klassen van de cadettenopleiding hadden nog geen rangen; ze golden net als de groentjes op kantoor als leerjongens (*şagirdân*). Pas op de militaire school in İstanbul werden de *şagirdân* aangesproken met *efendi* (heer). Bij zijn toelating werd Mustafa Kemal op 1 maart 1899 met de volgende woorden in het register opgenomen:

De zoon van de overleden douanebeambte Ali Rıza Efendi uit Saloniki, wonende in de wijk Koca Kasım, Mustafa Kemâl, fors van gestalte, lichte

gelaatskleur, [geboren] in Saloniki [in het Osmaanse zonnejaar] 1296 [1880/1881].

In elk geval was Mustafa door de toevoeging ‘Kemâl’, hoe die ook ontstaan mag zijn, gemakkelijker te identificeren. De bijnaam werd al snel prominent. De intieme brieven aan *chère* Corinne, van wie nog vaker sprake zal zijn, zijn de ene keer ondertekend met ‘Kémâl’, de andere keer met ‘M. Kémâl’. In een brief die hij in 1916 vanaf het front aan Corinne schreef en waarin hij enigszins lichtzinnig de draak stak met een hoge bevelhebber, gebruikte hij het pseudoniem ‘M. Noury’. ‘Núrí’ wordt van oudsher vertaald met ‘de Verlichte’ en was een bijnaam van kalief Osman; waarschijnlijk wilde hij daarmee laten zien dat hij niet van de straat was. In het vervolg zou hij doorgaans met ‘M. Kemal’ signeren, in zijn laatste jaren tekende hij met ‘K. Atatürk’ en liet daarbij de voornaam Mustafa weg. Dit heeft de aanduiding van zijn ideeën en principes als ‘kemalisme’ vergemakkelijkt, want van ‘Mustafa’ laat zich niet zo snel een -isme maken.

Het zich hervormende Osmaanse leger kende een op de Europese strijdkrachten gestoelde hiërarchie die Mustafa Kemal doorliep, van onderofficier (*çavuş*) via alle officiersrangen tot brigadegeneraal en veldmaarschalk. Toen hij de militaire academie in İstanbul in 1905 als vier na beste als onderluitenant verliet, zou hij de volgende militaire rangen nog doorlopen: kapitein (1905), *kolağası* (ondermajoor 1907), majoor (1911), kolonel (1915) en – in het jaar na de historische verdediging van de Dardanellen – brigadegeneraal (1916), bevelhebber van het tweede leger en het zevende leger tot de capitulatie van het Osmaanse Rijk op 30 oktober 1918. Bovendien voerden officieren tot en met de rang van kolonel de titel ‘bei’ (of ‘bey’, heer).

Na tien jaar van voortdurende bevorderingen had Kemal Bey dus in 1916 de rangen van veldofficier achter zich gelaten en werd hij een pasja. De oorsprong van dit woord – afgeleid van het Iraanse *padişâh* (heerser) – is in de mist van de geschiedenis verdwenen. In ieder geval is de militaire titel in alle denkbare oriëntaalse en Zuidoost-Europese talen verspreid. In het Osmaanse Rijk werd de titel vanaf de negentiende eeuw ook verleend aan hoge ambtenaren en gouverneurs van provincies en zelfs aan buitenlanders in Osmaanse en Egyptische dienst. In dit boek zullen we in de delen over de Eerste Wereldoorlog nog Duitse bevelhebbers als Goltz Paşa en Liman von Sanders Paşa tegenkomen.

Na de ineenstorting van het regime in İstanbul in 1922 noemde men alleen de generaals nog ‘pasja’. Het wettelijke verbod van de titel in november 1934 veranderde niets aan de nog altijd voortdurende populariteit van het woord. Hoe dan ook, voor de latere Atatürk bleef tussen 1916 en 1934 ‘Mustafa Kemal Paşa’ of, steeds vaker, alleen ‘Kemal Paşa’ de meest gebruikelijke en neutrale benaming. Buitenlandse verslaggevers schreven tijdens de bevrijdingsoorlog (1919-1922) en daarna overwegend over ‘Kemal’ en dus ook over zijn aanhangers als ‘kemalisten’. Dit associeerde men in eerste instantie niet met een progressieve, op het Westen georiënteerde beweging. Onder kemalisten verstonden de mensen in Oriënt en Occident vooral de macht die zich in Anatolië tegen de capitulatiepolitiek van de sultansregering verzette. Bevreemdend voor Turkse oren was de onjuiste positie van ‘pasja’ vóór de naam, zoals te lezen valt in een bericht in *The Times*: ‘Pasha Mustapha Kemal’.

Op 9 augustus 1919 werd Mustafa Kemal door een oekaze van de sultan als legerinspecteur afgezet en als generaal ontslagen. Bij deze gelegenheid raakte hij niet alleen de talrijke ordeteken en medailles kwijt waarmee hij was gedecoreerd, maar ook de titel ‘ereadjutant van Zijne Majesteit de Sultan’ (*Yâver-i Hazret-i Şehriyâr*). Die had hij net een jaar eerder gekregen, en hij hechtte er vermoedelijk niet al te veel waarde aan.

In september 1921, enkele dagen nadat de aanval van het Griekse invasieleger bij de rivier de Sakarya werd afgeslagen, onderscheidde de Grote Nationale Vergadering in Ankara haar president en opperbevelhebber Mustafa Kemal met de titel *gazi*. Deze Arabische naam voor een islamitische krijger is al in de tijd van de profeet Mohammed gedocumenteerd en werd bij de Osmanen gebruikt voor heersers die actief en zegevierend aan veldtochten deelnamen. Later noemde men ook individuele veldheren *gazi*. Op het laatst maakten zelfs sultans als Abdülhamid II en Mehmed V aanspraak op de titel *gazi* nadat hun leger een veldslag had gewonnen.

Tegelijkertijd werd Mustafa Kemal tot veldmaarschalk (Osmaans: *müşir*, later *mareşal*) benoemd. De Turkse geschiedenis kent maar één andere generaal aan wie de maarschalkstitel werd verleend: de man die jarenlang met Mustafa Kemal optrok, Fevzi (Çakmak). De Franstalige krant *Stamboul* gebruikte op 3 november 1923 de naam ‘Maréchal Mustafa Kemal Pacha’. In dezelfde uitgave werd kalief Abdülmecid in een notitie over zijn gang naar het vrijdaggebed (*selamlık*) met *S(a) M(ajesté)*

aangeduid. Van deze opwaardering was men in Ankara minder gecharmeerd, want de stad was destijds al enkele maanden de hoofdstad van Turkije en Mustafa Kemal de eerste president van de republiek.

Een ware inflatie onderging, sinds het begin van de jaren dertig, het woord *Şef* (Chef) of *Büyük Şef* (Grote Chef), dat als leenvertaling van *re'is* ((staats)hoofd) moet worden gezien. Premier Celal Bayar gebruikte het in zijn regeringsverklaring van 1 november 1937 maar liefst negenendertig keer. Nog in het bericht van Atatürks dood op 10 november 1938 zegen artsen dat onze grote chef het leven in een diepe coma heeft verlaten.

Hoewel ook andere succesvolle Turkse veldheren actief aan de bevrijdingsoorlog deelnamen, bleef de toch vooral islamitisch-traditionele gazi-titel tot Mustafa Kemal beperkt. Het moet gezegd dat met gazi ook alle eenvoudige Turkse soldaten werden bedoeld die deelnamen aan een zegerijke oorlog, zonder dat de afzonderlijke veteranen gazi als titel konden voeren. In de officiële correspondentie lezen we *Gazi Hazretleri* of *Gazi Paşa Hazretleri*, dat wil zeggen 'Zijne Excellentie de Gazi (pasja)'. Een nog sterkere religieuze grondbetekenis heeft de benaming *mücâhid*, 'geloofstrijder', 'voorvechter in de godsdienstoorlog [*cihâd*]', waarmee Mustafa Kemal door de voorman van het Comité voor de Verdediging van de Rechten van de Oostelijke Provincies in juli 1919 werd toegesproken.

Toen hij op 2 oktober 1922 met de trein uit İzmir in Ankara aankwam, werd Mustafa Kemal op het station verwelkomd door een grote menigte met spandoeken: *Bin yaşa, Gazi Paşa* (Moogt gij duizend jaren leven, Gazi pasja). De kaart van Klein-Azië moest vanaf dat moment opnieuw worden getekend. Het Griekse invasieleger was verslagen, İzmir was sinds 9 september weer in handen van de Turken, de laatste vijandelijke troepen hadden via Çeşme het land verlaten en hun bevelhebber, generaal Nikolaos Trikoupos, was als gevangene naar Ankara afgevoerd. Enkele dagen later, op 11 oktober, werd in Mudanya de wapenstilstand met Griekenland getekend.

De gazi-titel werd bovendien met het woord 'redder', 'bevrijder' verbonden. Op een aanplakbiljet uit de jaren twintig werden onder de kop 'De redders van de islam' portretmedaillons van Mustafa Kemal en dertien andere commandanten afgebeeld. In het midden was de gestalte van een jonge vrouw te zien die als allegorie gold voor het Nationale Pact (*Misâk-i Milli*) van 28 januari 1920 dat de grenzen van het naoorlogse

Turkije langs de demarcatielijnen zou vastleggen. Een dergelijk groot aantal ‘redders’ (*halâskâr*) was na 1925 met de overgang naar de ‘dictatuur van de Volkspartij’ niet meer voorstelbaar. Er was voortaan maar één bevrijder en verlosser. Ook het in het naoorlogse Frankrijk ontstane concept van de ‘onbekende soldaat’ werd uiteindelijk verworpen. Zonder het genie van de gazi hadden de oorlogen niet gewonnen kunnen worden, verklaarden zijn volgelingen.

Op 15 december 1923 drukte de İstanbulse krant *Vakit* teksten van Mustafa Kemal Paşa in facsimile af en bestempelde hem als de ‘grote redder’ (*büyük münci*). Deze tegenwoordig volledig vergeten eretitel verscheen zelfs als aanspreektitel in brieven. Latife gebruikte het woord in een liefdesbrief van 25 oktober 1922 aan de pasja. In een bericht van Ağaoğlu Ahmed Bey (1869-1939), een Azerbeidzjaanse intellectueel die in Turkse dienst was getreden, stond in 1926 te lezen: ‘Aan Zijne Excellentie, onze redder, de grote Gazi Mustafa Paşa.’ *Münci* is verwant met het woord *necât* in de betekenis ‘verlossing’, ‘bevrijding’. Beide begrippen gaan terug op een gemeenschappelijke Arabische wortel. Mustafa Kemal gebruikte de term *necât* in een korte rede in Erzurum (op 1 augustus 1919) toen hij sprak over de ‘hoop op verlossing van onze natie’, welteverstaan op een tijdstip dat hij nog niet voor *münci* kon doorgaan. Het weekblad *Asri Hafta* (Moderne Week) zette – het typeert de onderdanige pers van die jaren – onder de foto op de voorpagina van 7 november 1926 ‘Zijne Excellentie, Mustafa Kemal Paşa, onze redder en verlosser, onze roemrijke en grote gazi’. Ook andere pasja’s hadden op verschillende fronten aan de bevrijding van het land bijgedragen, maar alleen Mustafa Kemal werd geassocieerd met de vervulling van deze heilsverwachting.

‘Redder’ (*halâskâr*) heeft in tegenstelling tot het messiaanse ‘*münci*’ vooral een nuchtere, politieke betekenis. Alleen het frequente gebruik van het meervoud wijst erop dat we nog van doen hebben met een in de geschiedenis unieke, welhaast naar eschatologische dimensies verwijzende verlosser. Bij de opening van de tweede zittingsperiode van de Nationale Vergadering (*Millet Meclisi*) op 11 augustus 1923 hield de parlementsvoorzitter, oudste in rang en laatste Osmaanse rijkshistoricus Abdurrahman Şeref Bey (1853-1925), een toespraak waarin hij de eerste Nationale Vergadering van 1920 de ‘redder van het vaderland’ noemde. De plicht van deze tweede *Meclis* was de vorming van een nieuw staatsbestel. Nadrukkelijk sprak Abdurrahman Şeref niet over Mustafa Kemal als

‘redder’, maar beklemtoonde hij de rol van de afgevaardigden onder het dak van een instituut, de Nationale Vergadering.

De titel ‘hoofdonderwijzer’ (*başmuallim*) is het waard om even bij stil te staan. Het gaat hier niet om een devote of zelfs ironisch bedoelde benaming voor de propagandist van de hervorming van het Turkse schrift. Het parlement bekleedde Mustafa Kemal in 1928 formeel met het ambt van ‘hoofdonderwijzer van de nationale scholen’ die kennis van het lezen en schrijven breed onder de bevolking wilde verspreiden.

Vanaf 1934 verleende Atatürk familienamen aan een groot aantal (genoemd worden soms wel tweehonderd personen) medestrijders en prominente tijdgenoten, als ware het een ridderslag, in een voor het overige egalitaire republikeinse maatschappij, zonder zich te bekreunen om de vraag of dit autoritaire peetoomschap verenigbaar was met de gewoonten van ‘moderne en beschaafde Europese landen’ die hij voortdurend als voorbeeld aanhaalde. Slechts enkele hooggeplaatste, zelfbewuste slachtoffers van deze voorliefde, zoals Fevzi (Çakmak), konden het zich permitteren de voorstellen voor een nieuwe naam van de grote leider af te wijzen. Zijn naaste vertrouweling Fethi moest daarentegen zijn reeds gekozen familienaam door het door Atatürk gedicteerde ‘Okyar’ vervangen. Per decreet werd bepaald dat de naam *Atatürk* (Vader der Turken) was voorbehouden aan Mustafa Kemal zelf. Op dat tijdstip was het niet meer aannemelijk dat hij nog nakomelingen zou krijgen, en zijn adoptiekinderen werd het verboden de naam aan te nemen.

Kemal Paşa’s behoefte aan nieuwe naamgeving beperkte zich niet tot personen. De huidige namen van hele provincies (zoals Hatay) en steden (zoals Diyarbakır) zijn het resultaat van een passie die serieuze taalkundigen tegen de borst stuit. Een oud en eerbiedwaardig instituut als de *Mekteb-i Mülkiye* (Bestuursacademie, de École Nationale d’Administration van Turkije) wijzigde zijn naam onmiddellijk in *Siyasal Bilgiler Okulast* toen Atatürk een gelukstelegram met deze kennelijk puur Turkse naam liet versturen.

Na de ‘verlening’ van de familienaam Atatürk ging de president zich tot het einde van zijn leven steeds intensiever met taalwetenschappelijke speculaties bezighouden. Ontevreden met de vorm van zijn als scholier aangenomen voornaam decreeteerde hij een naamswijziging van Kemâl in Kamal. In woordenboeken van het Kirgizisch en Jakoets en andere buiten het kerngebied gesproken Turkse talen duikt het woord *kamal* op

Na invoering van de wet op de familienamen in 1934 kreeg Mustafa Kemal nieuwe papieren met de naam Atatürk, zijn geboorteplaats Selanik (Saloniki) en de voornaam van zijn ouders. Een geboortedag is nog niet ingevuld.

in de betekenis ‘vesting’, maar ook ‘belegering’ of ‘rots’. Deze betekenissen inspireerden Atatürk tot de keuze van een nieuwe voornaam die, anders dan *kemâl*, overeenkwam met de Turkse vocaalharmonie die binnen een woord alleen doffe of heldere klinkers samenvoegt. Hiermee was nog een signaal gegeven voor het afzweren van alles wat Osmaans was, en dat gold ook voor een progressief-patriottische exponent als Nâmîk Kemâl. De partij-ideologen wisten niet hoe snel ze hun beweging *Kamalizm* moesten noemen.

De reeks karaktereigenschappen die biografen aan Mustafa Kemal hebben toegeschreven en de interpretatie ervan zouden een apart hoofdstuk waard zijn. Zijn privésecretaris Hasan Rıza (Soyak, 1888-1970), om het bij één auteur te laten, noemde hem in zijn memoires veelvuldig – en met hoofdletters – BÜYÜK ADAM (Groot man) of EŞSİZ İNSAN (Onvergelykbaar mens). De jaren twintig en dertig waren de era van de autoritaire presidenten. Dan was het onvermijdelijk dat Mustafa Kemal Atatürk voor veel van zijn aanhangers gold als übermensch in de betekenis die Nietzsche eraan gaf (aldus de dichter Cenab Şehabeddin, 1870-1934) of als de Grote Leider (*Ulu Önder*), ook al had hij weinig gemeen met de dictators van zijn tijd als Mussolini, Stalin en Hitler.

De drie namen Mustafa, Kemâl en Kamal markeren de weg van de islamitische conventie via het Osmaanse patriottisme naar een cultuurgetuigenis voor heel Turkije. De beheerders van Atatürks nalatenschap zijn echter stilzwijgend voorbijgegaan aan deze door hem gewenste wijziging van zijn eigennaam. Al bij de herdenking van zijn eerste sterfdag op 10 november 1939 was alleen sprake van Kemal Atatürk. De dode Atatürk had een laatste bijnaam als Eeuwig Leider (*Edebî Şef*) verworven. Zijn jarenlange metgezel en opvolger İsmet İnönü nam genoeg met de titel *Millî Şef* (Nationaal Leider).

Om in de herinnering voort te leven hoort dat belijdende aanhangers van de grondlegger van de staat hun kinderen Mustafa Kemal noemden en noemen. Een andere bijzonderheid bestaat uit het feit dat de omschrijving van zijn sterfdag als ‘die [droevige] dag’ (*o gün*) terugkeerde in de naam van personen die op een 10e november ter wereld kwamen: Oğün. Ook plaatsnamen ondergingen soms al tijdens Atatürks leven de invloed van deze naamcultus: het stadje Kirmasti bijvoorbeeld veranderde zijn naam in 1922 in Mustafakemalpaşa, hoewel zijn peetoom het nooit heeft bezocht. Op ‘verzoek van de bevolking’ stemde in hetzelfde jaar de ministerraad in met de naamswijziging van het Oost-Anatolische Eğin in Kemaliye. Talloze straten en woonwijken, luchthavens, universiteiten, verenigingen en vele andere plaatsen en locaties dragen de een of andere variant van Atatürks naam.

Uit het voorgaande wordt duidelijk waarom in dit boek vaker sprake is van Mustafa Kemal en zijn onderscheidene titels dan van Atatürk. Een onnauwkeurig gebruik van namen en titels zou een waas leggen over de afzonderlijke halteplaatsen van zijn leven en het verhaal minder overzichtelijk maken.

Kinder- en jeugdijaren in Macedonië (1881-1896)

SALONIKI, DE HAVEN VAN MACEDONIË

Een van de merkwaardige dingen aan de cultus rond Atatürk is dat je zijn geboortehuis op twee plaatsen kunt bezichtigen. Het origineel staat in Saloniki, en een kopie van dit *casa sancta* bevindt zich aan de rand van Ankara. Elke Turk kan zich dus, zonder de grens over te hoeven, een beeld vormen van het in een opvallend roze geschilderde geboortehuis van de grondlegger van de staat.

Het eigenlijke geboortehuis in Saloniki werd na de dood van zijn vader verkocht. Zijn moeder betrok met haar kinderen een kleiner buurhuis. Toen Mustafa Kemal in 1907 als officier naar Saloniki terugkeerde, kocht hij het oude huis voor zijn familie terug. Zübeyde verliet het pas in maart 1912 toen ze gedwongen was om naar İstanbul te verhuizen. Tegenwoordig is het gebouw aan de Apostel Paulusstraat 75 liefdevol ingericht met objecten (wandklokken, meubels, allerhande borduurwerken) uit de depots van het Topkapı- en Dolmabahçe-paleis in İstanbul. Op het hoogtepunt van de Grieks-Turkse toenadering in 1937 schonk de regering in Athene het aan Atatürk. De toenmalige İslahhanestraat ontleende zijn naam aan een vlakbij gelegen ‘verbeterinrichting’ waarin arme en ouderloze kinderen een ambacht leerden. Is het vaststellen van Atatürks geboortedag geen gemakkelijke opgave, over de plaats bestaan in elk geval geen twijfels.

Saloniki behoorde in de laatste decennia die de Osmaanse staat beschoren waren tot de havensteden die zich razendsnel aan het tempo van de negentiende eeuw aanpasten. Daarbij speelden de verbindingen over land en zee nog voor de ontsluiting door spoorlijnen een belangrijke rol. Het vruchtbare ‘Macedonische Campanië’, de grote vlakte aan de noordwestelijke rand van de Thermaïsche Golf, bracht wol, katoen, tabak en

Het geboortehuis van Mustafa Kemal in Saloniki voor de overdracht aan de Turkse regering in 1933. Zijn familie bewoonde het huis opnieuw tussen 1907 en 1912. Vanaf 1953 werd het met inzet van veel middelen als gedenkplaats gerestaureerd.

rozijnen voort. De grote landeigenaren waren, afgezien van die in de directe omgeving van de stad, moslims. Mustafa Kemals oom van moederszijde verhuurde zich als inspecteur aan een van deze landgoederen.

In zijn jeugd voerden stoomschepen al jaren op de belangrijkste havens: Piraeus, Napels, Triëst, Marseille, Odessa, Port Said en het tegenoverliggende, in veel opzichten op Saloniki lijkende İzmir. İstanbul lag op minder dan twee dagen varen. Toen Londense reders uitrekenden dat de verbinding tussen Saloniki en het Suezkanaal korter was dan die tussen Brindisi en Port Said, werd de post naar India via deze haven omgeleid. Voor het personenvervoer naar Midden-Europa en naar de hoofdstad kwamen aan het eind van de eeuw kort na elkaar enkele spoorwegen gereed (naar Belgrado in 1888, Manastir/Bitola in 1894, İstanbul in 1896).

Saloniki telde voor de eeuwwisseling ongeveer honderdduizend inwoners. Een los blad in een Osmaans register van het Historisch Archief van Macedonië bevat een klein statistisch overzicht van de etnoconfessionele groepen in de stad omstreeks 1890:

	<i>Mannen</i>	<i>Vrouwen</i>	<i>Totaal</i>
Joden	23 215	23 583	46 798
Grieks-orthodoxen	5 300	5 313	10 613
Turkse moslims	11 677	12 452	24 129
Verschillende buitenlandse minderheden	10 332	5 168	15 500
Overige Osmaanse staatsburgers			1 898
Totaal	52 422	46 516	98 938

Bron: Meropi Anastasiadou, *Salonique, 1830-1912. Une Ville Ottomane à l'âge des réformes*, Leiden 1997.

De demografische verhoudingen in de stad Saloniki zijn niet zonder meer te extrapoleren naar cijfers voor de hele provincie. Daar stonden in Mustafa Kemals geboortjaar 1881 aanzienlijk meer moslims geregistreerd: 447 909 op een totaal van 989 844 inwoners.

De ‘Turkse moslims’ in dit staatje omvatten ongetwijfeld ook mensen met een Albanese of Slavische moedertaal. Exacte gegevens over de ‘Overige Osmaanse staatsburgers’ ontbreken. Het betreft vermoedelijk vooral een hier in opvallend laag aantal vertegenwoordigde Armeniërs. Onder de ‘Grieks-orthodoxen’ moeten naast Grieken ook Bulgaren worden verstaan, van wie de meeste zich echter niet meer met het patriarchaat van Constantinopel maar met een eigen exarchaat verbonden voelden. De Bulgaren hadden in Saloniki ook een eigen gymnasium dat met Goce Deltsjev de oprichter en leidinggevende functionaris van de radicale Binnenlandse Macedonische Revolutionaire Organisatie (IMRO) had voortgebracht. In 1903 pleegde deze groep in Saloniki een aanslag op de gasvoorziening en blies ze met dynamiet een clubgebouw op. Ook Duitsers ontbraken niet in de binnenstad: ze hadden al in 1887 een kegelclub opgericht en ontspanden zich in hun eigen bierhuizen. De bevolking bestond dus net als die in tal van andere Osmaanse steden van Zuidoost-Europa uit veel etnische en religieuze groepen. Meer dan één auteur sprak over Saloniki als een ‘Toren van Babel’.

Hoewel de stad voordat ze in 1387 en vanaf 1430 gedurende bijna vier eeuwen in Osmaanse handen was – dus nog voor Constantinopel in bezit werd genomen – hadden de veroveraars op geen enkel moment volledige turkificatie of islamisering nagestreefd of bereikt. Sultan Bayezid II had

na 1492 Spaanse Joden (sefarden) tot vestiging aangemoedigd, waarna meer Joodse immigranten, vooral uit Italië, maar ook uit Duitsland, volgden. Tot de religieus-geografische bijzonderheden van de stad behoorden de *dönme*, Joden die vanaf 1666 met hun messianistische leider Sjabtai Tsevi tot de islam waren overgegaan, maar voor de rest een tamelijk gesloten sociale groep vormden. Ze trouwden uitsluitend onder elkaar en bezochten een eigen moskee. Voor hun komst naar Turkije na 1923 bestond de groep uit ongeveer vijftien- tot zestienduizend personen voor wie het Turks hun moedertaal was.

De islamitische Turken, die slechts ongeveer een derde van de bevolking uitmaakten, woonden dicht op elkaar in de *mahalle* (wijken) die grotendeels benoorden de grote Vardarstraat op de hellingen van de vestingheuvel lagen. De bijna twee keer zo grote Joodse bevolking had zich daarentegen bijna uitsluitend ten zuiden van deze straat gevestigd; sommige van hun wijken lagen aan zee, een compensatie voor de veel dichtere bebouwing. In het westen verdrongen de twaalf Griekse wijken elkaar; de paar kloosters die er waren, vormden eilandjes in de moslimwijken. De opvallend monotone wijken van nu in de benedenstad zijn pas na de verwoestende stadsbrand van 1917 aangelegd.

Anders dan in de meeste andere steden van het Osmaanse Europa (Roemelië) woonden de Turken in Saloniki voor het grootste deel intra muros. De in de middeleeuwen tot een lengte van acht kilometer doorgetrokken muren uit de oudheid boden plaats aan de door de moslims geprefereerde huizen-met-tuin. Wat echter ontbrak, was een grote centrale moskee; de meeste islamitische gebedshuizen waren verbouwde kerken. Dit wijst er al met al op dat de Osmaanse elite niet erg bereid was om in deze stad van verre zichtbare religieuze gebouwen op te richten. Ook de staatsman en dichter Cezeri Kasim Paşa (overleden voor 1532/1533) stelde zich tevreden met de transformatie van de kerk van de stadsheilige Demetrius in de Kasimiye-moskee, die het middelpunt van Mustafa Kemals woonwijk was. Deze inbezitneming vond plaats onder Bayezid II, de sultan die de vervolgende Iberische Joden uitnodigde om zich in het Osmaanse Rijk te vestigen en die hun plaatsen als Saloniki, Edirne en İstanbul toewees.

Bij nadere beschouwing blijkt dat de grote bevolkingsgroepen van Saloniki in de negentiende eeuw niet een kleurrijk patroon van drie dobbelsteentjes vormden, maar nadrukkelijk van elkaar gescheiden waren. Of je gezien deze ruimtelijke en sociale scheiding van 'kosmopolitisme'

mag spreken, voor zover je daaronder toch een vooral vloeiende onderlinge verbondenheid verstaat, is de vraag.

DE WEGEN NAAR SCHOOL

Langs welke wegen de kleine Mustafa de rest van de stad veroverde, weten we niet. Wel kunnen we er voetstoots van uitgaan dat zijn radius rond de woonbuurt van Kasım Paşa elk jaar groter werd. De weg naar school, eerst naar de *mekteb*, de school in de wijk, vervolgens naar de Şemsi Efendi-school, kostte hem maar een paar minuten. De oudere scholieren liepen waarschijnlijk ook naar de Nieuwe Haven beneden, waarbij ze de drukke Vardarstraat, die destijds nog Sabri Paşa heette, moesten oversteken. Misschien had een onderwijzer hun over Mehmed Sabri verteld, die in 1869 na zijn overplaatsing vanuit İzmir als gouverneur van Saloniki door talloze hervormingen van zich deed spreken.

In zijn vroegere standplaats İzmir had Sabri al in 1868 een vorm van modern stadsbestuur ingevoerd. İzmir vervulde trouwens toch al een pioniersrol bij de introductie van belangrijke vernieuwingen als gasverlichting, ‘water uit de muur’ en elektriciteit. De modernisering in Saloniki kreeg pas echt gestalte na de ambtsperiode van de pasja. Zo kon de schooljongen nog meemaken dat lichtgas (1890) en stromend water (1891) de stad bereikten. De eerste trams reden er vanaf 1893. Op de deuren van kantoren in Saloniki stonden de namen van de maatschappijen in het Frans en Osmaans, zoals Compagnie Ottomane des Eaux de Salonique. De toevoeging ‘Ottomane’ duidde net als bij de beroemde Banque Ottomane eerder op het tegendeel, namelijk dat het meeste kapitaal in buitenlandse handen was. De grote en kleine landen waren door veertien consulaten – meer dan in welke stad van het Osmaanse Europa –, eigen postkantoren en rederijen, spoorwegmaatschappijen, telegraafkantoren en handelsmaatschappijen vertegenwoordigd. Hoezeer de groepen ook naar taal, godsdienst, manier van wonen en onderwijs waren gescheiden, de uitwisseling van goederen en kapitaal gebeurde net als in andere Osmaanse steden over etnische grenzen heen. De Osmaanse Turken leverden de aanwas voor het leger en een groot deel van het bestuurlijk apparaat. Mustafa’s vader Ali Rıza Efendi had als onderofficier en douanebeambte in beide overheidssectoren gediend.